

مطالعه تطبیقی واژه «شهادت» از دیدگاه ملا محسن فیض کاشانی و علامه محمد حسین طباطبایی

پژوهشگر: طیبه قاسمی^۱

چکیده

مفهوم «شهادت» به عنوان یکی از مفاهیم محوری در گفتمان قرآنی، نقش اساسی در شکل‌دهی به اندیشه و عمل جامعه اسلامی دارد. این پژوهش با هدف تبیین وجوه اشتراک و افتراق معناشناسی «شهادت» در آرای فیض کاشانی و علامه طباطبایی و با تمرکز بر عوامل مؤثر در شکل‌گیری تفاوت‌های تفسیری آنان، انجام شده است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، به بررسی تفاسیر الصافی و المیزان پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که شبکه معنایی «شهادت» در قرآن با مفاهیمی چون حق، عدل، قسط و ایمان و ... پیوند خورده و به «وظیفه‌ای الهی» ارتقا یافته است.

بر اساس نتایج، علامه طباطبایی با رویکردی فلسفی-اجتماعی و روش تفسیر قرآن به قرآن، شهادت را به تمامی جلوه‌های ایثار در راه حق تعمیم می‌دهد، در حالی که فیض کاشانی با رویکردی فقهی-عرفانی، مصداق اتم شهادت را منحصر در جهاد نظامی می‌داند. این تفاوت‌ها ریشه در مبانی تفسیری و پیشینه فکری این دو مفسر دارد.

مقاله حاضر با الهام از آرای امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، در پی ارائه تفسیری پویا و جامع از شهادت، متناسب با نیازهای تبلیغی، تربیتی و تمدنی جامعه اسلامی معاصر است. **واژگان کلیدی** «شهادت، معناشناسی قرآن، فیض کاشانی، علامه طباطبایی، تفسیر تطبیقی».

^۱ . طلبه سطح چهار، رشته تفسیر تطبیقی، مؤسسه رفیعة المصطفی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)

مفهوم «شهادت» به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در گفتمان دینی اسلام، همواره کانون تأملات تفسیری، کلامی و عرفانی بوده است. این واژه که در آیات متعددی از قرآن کریم، از جمله آیات ۱۶۹ سوره آل عمران، ۱۱۱ سوره توبه و ۷۴ سوره نساء مورد تأکید قرار گرفته، فراتر از یک رخداد فیزیکی، حامل منظومه‌ای از معانی معرفتی، اخلاقی و اجتماعی است. در بستر قرآنی، «شهادت» با واژگانی چون «عدل، علم، صدق، قرب الهی، حضور، بصیرت و ...» هم‌نشین شده و در پیوند با مفاهیم کلیدی توحید، عبودیت و جهاد، به یکی از کلیدواژه‌های معنوی قرآن تبدیل شده است.

مسئله محوری این پژوهش، تعیین دامنه مصادیق «شهید» و قلمرو تحقق «شهادت» در حیات فردی و اجتماعی مسلمانان است؛ موضوعی که همواره محل اجتهاد و اختلاف نظر میان مفسران بوده است. پرسش اصلی آن است که آیا مفهوم شهادت صرفاً به کشته‌شدن در میدان نبرد نظامی محدود می‌شود، یا می‌توان عرصه‌های دیگر مبارزه در راه خدا، از جمله جهاد فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی را نیز ذیل این مفهوم گنجانند؟

پاسخ به این پرسش، مستلزم واکاوی دقیق هم‌نشینی‌های معنایی واژه «شهادت» در قرآن و تحلیل تطبیقی آرای تفسیری است. در این مقاله، با بهره‌گیری از دو تفسیر برجسته یعنی «المیزان» با رویکرد عقلانی-فلسفی و «الاصافی» با رویکرد عرفانی-حدیث‌محور، تلاش شده است تا لایه‌های ژرف و چندبُعدی این واژه در ساختار معنایی قرآن کریم آشکار گردد. این تحلیل نشان می‌دهد که فهم جامع از شهادت، نیازمند توجه به پیوندهای مفهومی آن با اصول معرفتی و ارزشی اسلام است؛ پیوندهایی که می‌توانند در بازتعریف گفتمان ایثار و فداکاری در شرایط اجتماعی و فرهنگی معاصر نقش‌آفرین باشند.

در شرایط کنونی که برداشت‌های تقلیل‌گرایانه از شهادت رواج یافته، بازخوانی آرای مفسران برجسته می‌تواند به فهم جامع‌تری از این مفهوم بینجامد. از یک سو، برخی با نگاهی صرفاً نظامی، شهادت را به میدان نبرد محدود کرده‌اند و از سوی دیگر، گروهی با تفسیرهای عرفانی محض، جنبه‌های اجتماعی و تمدنی آن را نادیده گرفته‌اند. مطالعات اخیر نیز بر این مسئله تأکید دارند. برای نمونه، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل انتقادی قرائت‌های مختلف از مفهوم شهادت»، آمده است که شهادت مفهومی چندلایه و هرمنوتیکی است که در معرض تأویل‌های متنوع و

گاه متضاد قرار گرفته است.^۱ همچنین، در پژوهش «بازخوانی و تأویل آیات شهادت با تمرکز بر آیه ۲۸۲ سوره بقره»، بر لزوم فهم غایت‌مدار و فراعصری از این واژه تأکید شده است.^۲

در چنین فضایی، بازخوانی آرای تفسیری دو مفسر برجسته، یعنی علامه طباطبایی با رویکرد فلسفی-اجتماعی و فیض کاشانی با رویکرد فقهی-عرفانی، می‌تواند چارچوبی متوازن و چندبعدی برای فهم مفهوم شهادت فراهم آورد. افزون بر این، با توجه به گسترش جنگ‌های نرم، تهاجم‌های فرهنگی و نبردهای تمدنی در جهان معاصر، شناخت ابعاد غیرنظامی شهادت-از جهاد علمی و فرهنگی تا مبارزه اجتماعی- ضرورتی راهبردی و تربیتی برای جامعه اسلامی به‌شمار می‌آید.

در مورد پژوهش‌های پیشین باید گفت تحقیقات خوبی درباره آرای علامه طباطبایی و فیض کاشانی و نیز مفهوم شهادت انجام شده، از جمله پژوهش‌های شاخص در این حوزه، مقاله «سیر معنایی واژه شهادت در قرآن» اثر الماس اسلامی است که به بررسی جامع کاربردهای واژه «شهادت» در آیات قرآن پرداخته و ارتباط این مفهوم با زمینه‌های معرفتی، اجتماعی و دینی را تحلیل کرده است، و مقاله «معناشناسی واژه شهادت در قرآن» از محمد عظیمی ده علی است که به اقسام شهادت قولی و عملی پرداخته است.

این پژوهش درصدد است تا با رویکردی تطبیقی، به تحلیل و تبیین دلالت‌های معنایی «شهادت» در قرآن کریم، از منظر دو مفسر برجسته و اثرگذار، علامه سید محمدحسین طباطبایی و ملا محسن فیض کاشانی، بپردازد و بدین‌وسیله خلأ موجود در این عرصه را پوشش دهد.

اهداف فرعی پژوهش عبارتند از:

- تبیین مبانی تفسیری علامه طباطبایی و فیض کاشانی
- تحلیل نقاط اشتراک و افتراق در تعریف مصادیق شهادت
- بررسی ریشه‌های اختلاف دیدگاه‌ها با توجه به زمینه‌های فکری هر مفسر
- ارائه خوانشی جامع از مفهوم شهادت برای جهان معاصر

^۱ . کمیته جستجوی مفقودین ستاد کل نیروهای مسلح <https://www.tafahoshohada.ir>

^۲ . <https://tavi.l.quran.ac.ir>

مفهوم شناسی

۱-۱- شهادت در لغت

واژه «شهید» از ریشه ثلاثی «ش-ه-د» در زبان عربی مشتق شده و دارای بار معنایی گسترده‌ای است. راغب اصفهانی در مفردات القرآن، شهادت را به معنای «حاضر بودن» و «گواه بودن» تعریف کرده که می‌تواند از طریق مشاهده عینی یا ادراک عقلی حاصل شود. به بیان وی: «شهادت گفتاری است که از علم ناشی شده، خواه از طریق مشاهده چشمی یا از طریق اندیشیدن» (راغب اصفهانی: ۱۴۱۲، ۴۶۵).

ابن منظور در لسان العرب، شهادت را به معنای «حضور» و «خبر قطعی» دانسته و می‌نویسد: «اصل الشهادة الاخبار بما شاهده؛ والشاهد والشهيد: الحاضر. شَهِدَ شُهُوداً أَى حَضَرَ، فَهُوَ شَاهِدٌ. الشَّهَادَةُ خَبْرٌ قَاطِعٌ». وی سپس به توسعه معنایی این واژه اشاره کرده و می‌افزاید: «الشَّهِيدُ فِي الْأَصْلِ مَنْ قُتِلَ مُجَاهِداً فِي سَبِيلِ اللَّهِ، ثُمَّ اتَّسَعَ فِيهِ فَأُطْلِقَ عَلَى مَنْ سَمَاهُ النَّبِيُّ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مِنَ الْمَبْطُونِ وَالْغَرِقِ وَالْحَرَقِ وَصَاحِبِ الْهَدْمِ وَذَاتِ الْجَنْبِ وَغَيْرِهِمْ، وَ سُمِّيَ شَهِيداً لِأَن مَلَائِكَتَهُ شُهِدُوا لَهُ بِالْجَنَّةِ» (ابن منظور: بی تا، ۳، ۲۴۲).

ابن اثیر در النهایه نیز بر بعد حضوری این واژه تأکید کرده و می‌نویسد: «الشَّهِيدُ هُوَ الَّذِي لَا يَغِيبُ عَنْهُ شَيْءٌ وَ الشَّاهِدُ الْحَاضِرُ» (ابن اثیر: ۱۳۶۷، ۲، ۵۱۳). ابن فارس در معجم مقاییس اللغة با اشاره به سه اصل معنایی «حضور»، «علم» و «اعلام» در مشتقات این ریشه، معتقد است این سه عنصر در تمامی استعمالات واژه شهادت حاضر است (ابن فارس: ۱۴۰۴، ۳، ۲۲۱)، طریحی می‌گوید: مفهوم «شهید» بسیار فراتر از «کشته شده» است و ابعاد معنوی عمیقی دارد، از جمله گواهی دادن، مورد گواهی قرار گرفتن، و حاضر و ناظر بودن در صحنه‌های الهی. (مجمع البحرین: ۱۳۷۵، ۳، ۸۱).

۱-۲- شهادت در اصطلاح

واژه «شهید» در فرهنگ اسلامی معانی گوناگونی دارد:

کشته شده در راه خدا، شاهد در دادگاه‌ها، گواه در معاملات

۲-۱-۳- تحول معنایی و تثبیت اصطلاح شهادت

امروزه و در متون روایی، «شهید» به کسی گفته می‌شود که در راه خدا کشته شود. اما جالب است که در قرآن کریم، این واژه به این معنا به کار نرفته است. قرآن برای اشاره به این افراد از عبارت «کشته‌شدگان در راه خدا» استفاده کرده و به آنان زندگی جاوید و پاداشی بزرگ وعده داده است. این نشان می‌دهد که معنای اصطلاحی «شهید» به عنوان «جان‌باخته راه ایمان»، پس از نزول قرآن و در سنت حدیثی و تفسیری شکل گرفته و تثبیت شده است.

۲-۱-۴- بررسی واژه‌های «شهید» و «جهاد» در قرآن

«شهید» این واژه و مشتقات آن حدود پنجاه بار در قرآن تکرار شده، اما بیشتر به معنای «گواه»، «الگو» و «ناظر» است، نه به معنای کشته‌شده در راه خدا. در معنای قرآنی، «شهید» کسی است که حقیقت را می‌بیند، بر آن گواهی می‌دهد و الگویی برای دیگران می‌شود. «جهاد»: این واژه و مشتقاتش نیز حدود چهل بار در قرآن آمده که در اکثر موارد به معنای عمومی «کوشش» و «مبارزه» است.

تحول معنایی این دو واژه به سمت مفاهیم دینی مشخص، پدیده‌ای پساقرائی است. به نظر می‌رسد دلیل اصلی به کار نبردن واژه «شهید» در قرآن برای «کشته‌شدگان راه خدا»، حفظ جامعیت معنایی آن و جلوگیری از انحصار این مقام در شهادت نظامی بوده است.

در قرآن، واژه‌های «شهید» و «جهاد» عمدتاً به معانی عمومی «گواه» و «کوشش» به کار رفته‌اند و معنای اصطلاحی امروزی آن‌ها محصول تحول تاریخی است. شهادت در قرآن بیشتر به معنای «گواهی دادن» و «الگو بودن» است و برای اشاره به «کشته در راه خدا» از عبارت «قتل فی سبیل الله» استفاده شده است. (برگرفته از مقاله عزتی، ابوالفضل، ۱۳۷۱)، مقایسه مفهوم شهادت در مسیحیت و اسلام)

روایات، شهادت را اوج سلوک عملی و وسیله‌ای برای «وصال» و «قرب الهی» می‌داند. در سوی دیگر، علامه با رویکردی نظام‌مند و قرآن‌محور، شهادت را عاملی برای بیداری جامعه و تثبیت جبهه حق تحلیل می‌کند. با این حال، هر دو اندیشمند، شهادت را فراتر از یک رخداد فیزیکی صرف، و آن را تجلی‌گاه ایثاری آگاهانه در مسیر حق می‌دانند.

تلفیق نگاه عارفانه و روایت‌بنیاد فیض با رویکرد خردبنیاد و جامعه‌نگر علامه، امکان ارائه تحلیلی فراگیر و چندبُعدی از مفهوم شهادت را در جهان امروز پدید می‌آورد. این تحلیل هم از غنای معنوی و باطنی بهره می‌برد و هم بر اصول استدلالی و تفسیری تکیه دارد. این هم‌گرایی دانشی، بستری برای بازخوانی و بازسازی مفهوم شهادت، متناسب با ضرورت‌های فکری، اخلاقی و اجتماعی عصر حاضر فراهم می‌سازد و می‌تواند در تعمیق گفتمان ایثار، پایداری و تکلیف‌مداری در جامعه اسلامی اثرگذار باشد.

۹-۱- شهادت در جهان معاصر: بازخوانی مفهومی بر اساس دیدگاه رهبران انقلاب اسلامی

در شرایط کنونی که اشکال جدید مقابله (نظیر جنگ نرم و تهاجم فرهنگی) جایگزین رویارویی‌های متعارف شده است، بازتعریف مفهوم شهادت به مثابه یک الگوی راهبردی ضروری می‌نماید. از منظر امام خمینی (ره)، شهادت عالی‌ترین نمود عبودیت و نقطه اوج سلوک معنوی است که با معیارهای مادی قابل ارزیابی نیست. شهید با انتخابی آگاهانه، به حریم قرب الهی راه می‌یابد و حیاتی جاودانه کسب می‌کند. ایشان شهادت را «موتور محرکه نهضت» می‌دانستند که با تکیه بر ایمان به اصل «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»، ملت را در برابر تهدیدات مقاوم می‌سازد.

در گفتمان مقام معظم رهبری، شهادت رویکردی «تاجرانه» و عاقلانه تلقی می‌شود که مجاهد با نثار جان، رضایت الهی را تحصیل می‌کند. این پدیده، صرفاً یک عمل فداکارانه نیست، بلکه «موتور محرکه جامعه» و ضامن بقای نظام اسلامی به شمار می‌رود. ترویج فرهنگ شهادت‌طلبی به عنوان سرمایه‌ای برای تحقق اهداف متعالی، جامعه را در برابر آسیب‌ها مصونیت می‌بخشد.

بر این اساس، شهادت در جهان معاصر کارکردی دوگانه دارد: از سویی، به عنوان عالی‌ترین درجه قرب الهی، و از سوی دیگر، به مثابه راهبردی کارآمد برای مقابله با تهدیدات نوین و تضمین بقای نظام اسلامی. احیای این مفهوم، کلید مقاومت و خوداتکایی در عصر حاضر است.

۹-۲- خوانش معاصر از دیدگاه دو مفسر بزرگ

با تلفیق دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فیض کاشانی و تطبیق آن بر بیانات معاصر، خوانش امروزی از مفهوم شهادت را می‌توان در محورهای زیر برشمرد:

۹-۲-۱- تبیین مفهومی یکپارچه: گسترش معنایی شهادت

در نگاه معاصر، «شهادت» تنها به بذل جان در میدان نبرد محدود نیست، بلکه «هرگونه ایثار آگاهانه و عمل خالصانه در مسیر تحقق آرمان‌های الهی» را شامل می‌شود. این نگاه، عرصه‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و امنیتی را تحت پوشش قرار می‌دهد.

۹-۳-۱- مصادیق عینی در جهان کنونی

- جهاد علمی: دانشمندان و متخصصانی (مانند شهدای هسته‌ای) که در مسیر شکستن انحصار علمی و رسیدن به مرجعیت فناوری جان باختند.

- جهاد فرهنگی: مبلغان و هنرمندانی (مانند شهید آوینی) که در خط مقدم مقابله با تهاجم فرهنگی و جنگ نرم به شهادت رسیدند.

- جهاد خدمت‌رسانی: کادر درمان، آتش‌نشانان و مدافعانی که در راه خدمت به مردم و حفظ امنیت ملی (مانند شهید سلیمانی) ایثار کردند.

نتیجه‌گیری نهایی

با بررسی تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فیض کاشانی در تبیین مفهوم شهادت، این پژوهش به نتایج زیر دست یافته است:

۱. تکامل بخشی دو دیدگاه:

دو دیدگاه ارائه شده، علی‌رغم تفاوت در روش و مبانی، در یک نگاه کل‌نگر یکدیگر را تکمیل می‌کنند. نگاه «عقلانی-اجتماعی علامه طباطبائی» با تأکید بر توسعه مصادیق شهادت به تمامی عرصه‌های جهاد (نظامی، فرهنگی، اجتماعی و جهاد با نفس)، چارچوبی استدلالی و منطقی برای درک گسترده این مفهوم فراهم می‌آورد. در مقابل، نگاه «فقهی-عرفانی فیض کاشانی» با محوریت روایات و حفظ معنای خاص شهادت، بر دقت در مصادیق و پرهیز از توسعه بی‌ضابطه مفهوم تأکید می‌ورزد. این تعامل، نمونه‌ای از غنای اندیشه اسلامی در ارائه قرائت‌های مکمل است.

۲. ضرورت ارائه تعریفی جامع و کاربردپذیر

با توجه به شرایط جهان معاصر و ظهور اشکال جدید مبارزه (مانند جنگ نرم، تهاجم فرهنگی و نبرد تمدنی)، تفسیر محدود و صرفاً نظامی از شهادت نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای جامعه اسلامی باشد. از این رو، تلفیق این دو نگاه و ارائه «تعریفی توسعه‌یافته اما مستند» از شهادت که هم شامل شهیدان میدان نبرد شود و هم مجاهدان راه حق در عرصه‌های فرهنگی، علمی و اجتماعی را دربرگیرد، یک «ضرورت راهبردی» محسوب می‌شود.

۳. الگویی برای تبیین گفتمان شهادت در عصر حاضر

- بر اساس یافته‌های این پژوهش، «الگوی جامع شهادت» باید دارای ویژگی‌های زیر باشد:
- قرآن‌محور بودن: استفاده از روش تفسیر قرآن به قرآن برای کشف پیوندهای معنایی واژه شهادت با مفاهیمی مانند حق، عدل، قرب الهی و ولایت.
 - عقلانی و استدلالی بودن: ارائه تبیینی منطقی و پاسخگو به شبهات فکری با بهره‌گیری از فلسفه و کلام.
 - عرفانی و معنوی بودن: پاسداشت جنبه‌های باطنی، سلوکی و اخلاقی شهادت به عنوان مقام قرب الهی.
 - کاربردی و زمان‌پذیر بودن: توانایی تطبیق با مقتضیات زمان و شامل شدن مصادیق جدید جهاد در راه خدا.

در پایان می‌توان گفت که مفهوم شهادت در قرآن، مفهومی پویا، چندبُعدی و فراعصری است که محدود به زمان یا مکان خاصی نیست. فهم کامل آن نیازمند تلفیق «نگاه فلسفی-اجتماعی علامه طباطبایی» (که به چرایی و گستره شهادت می‌پردازد) و «نگاه فقهی-عرفانی فیض کاشانی» (که به چگونگی و شرایط تحقق آن توجه دارد) است. این تلفیق اندیشه‌ها نه تنها غنای اندیشه شیعی را در ارائه برداشت‌های گوناگون از متون دینی به نمایش می‌گذارد، بلکه الگویی کاربردی برای زنده‌نگاه‌داشتن گفتمان ایثار و شهادت در جهان معاصر پیش رو می‌نهد؛ گفتمانی که می‌تواند پایه‌ای نظری برای «استواری بخشیدن به روحیه جهادی، رویارویی با جنگ نرم دشمن و بنای تمدن اسلامی» فراهم آورد.

پیشنهاها

- ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در میان نسل جوان
- شناسایی و معرفی مصادیق جدید شهادت در جامعه
- الگوسازی از شهدای روزگار کنونی در عرصه‌های مختلف

کتابنامه

* قرآن کریم

۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد، (۱۳۶۷ش). *النهائية في غريب الحديث و الأثر*. محقق: طناحی، محمود محمد، زاوی، طاهر احمد، چاپ: ۴. قم - ایران: ناشر اسماعیلیان.
۲. الشیخ الكلینی، (۱۴۰۷ش). *الكافی*. ج ۳، چاپ چهارم. محقق/ مصحح: علی اکبر، غفاری و محمد، آخوندی، تهران - ایران: ناشر دار الکتب الإسلامية.
۳. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۷۲ش). *میزان الحکمة*. ج ۶، قم: مکتب الإعلام اسلامی.
۴. هاشمی رفسنجانی، اکبر، (۱۴۳۸ش). *فرهنگ موضوعی قرآن*. ج ۶، چاپ دوم. قم - ایران: انتشارات مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
۵. طریحی فخرالدین بن محمد، (۱۳۷۵ش). *مجمع البحرین*. ج ۳، مکتبه المرتضویه.

۶. خامنه‌ای، سید علی، «گزیده بیانات زیر ۲۰ جمله برگزیده از رهبر انقلاب درباره «شهید و شهادت»». **پایگاه**

اطلاع‌رسانی KHAMENEI.IR. آخرین بازدید در (۱۴۰۴/۷/۹) - <https://farsi.khamenei.ir>

۷. ابن فارس، احمد بن فارس، (۱۴۰۴ش). **معجم مقاییس اللغة**. محقق: هارون، عبد السلام محمد، چاپ اول. قم - ایران: ناشر مکتب الإعلام الإسلامی.

۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، (بی تا). **لسان العرب**. چاپ اول. بیروت - لبنان: ناشر دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.

۹. ازهری، محمد بن احمد، (۱۴۲۱ش). **تهذیب اللغة**، چاپ اول. بیروت-لبنان: ناشر دار الحیاء التراث العربی.

۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ش). **مفردات الفاظ القرآن**، مصحح: داوودی، صفوان عدنان، چاپ اول. بیروت - لبنان: دارالشامیه.

۱۱. طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ش). **المیزان فی تفسیر القرآن**، چاپ سوم. بیروت - لبنان: انتشارات مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

۱۲. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (ملا محسن فیض کاشانی)، (۱۳۷۳ش). **الصافی**. چاپ دوم. مصحح: اعلمی، حسین، تهران - ایران: ناشر مکتبه الصدر.

مقالات

۱. اسلامی، الماس، (۱۴۰۰ش). سیر معنایی واژه شهادت در قرآن، **مدیریت دانش اسلامی**، سال سوم پاییز و زمستان، (شماره ۲).

۲. عظیمی ده علی، محمد، (۱۳۹۹ش). معنانشناسی واژه شهادت در قرآن، **نشریه مشکوّه**، (شماره ۱۲۵).

۳. عزتی، ابوالفضل. (۱۳۷۱). مقایسه بین مفهوم شهادت در مسیحیت و اسلام، **مجله حوزه دوره نهم**، (شماره ۵۲).